

## השפעת המטבעות היווניים והרומיים על המטבעות היהודיים הקדומים

(הרצאה בקונגרס הנומיסמאטי הבינלאומי ברומא, בספטמבר 1961)

מאת

י. מישן

מטבעותינו העתיקים נטבעו במשך כמאתיים ושבעים שנה, היינו, מזמן עלייתו לשלטון של יהונתן הורקנוס הראשון, בשנת 135 לפסה"נ, לערך, ועד לפילת-ביתר, בשנת 135 לספה"נ.

במטבעות-החשמונאים ניכרת באופן ברור השפעתם של המטבעות היווניים שנטבעו במזרח, הן בטכניקה של הטביעה, הן בסגנונם ובסמלים שעליהם. לעומת זה מורגשת ההשפעה הרומית כמעט בכל המטבעות של בית-הורדוס. רק על המטבעות של המרד הראשון ומרד בר-כוכבא יש סמלים יהודיים מקוריים, כגון: גביע, ששימש, כנראה, לניסוך היין; אתרוג ולולבים, כסמלים של חג-הסוכות; סל עם פירות, ודאי פירות הביכורים שהועלו בחג-השבועות; אשכול-ענבים, עלה-גפן, רימונים וענפי-דקל, שהם סמלים של פוריות ארץ-ישראל; וכבר הטעים פליניוס, שעץ-הדקל הוא סמל של ארץ-יהודה (Judea vero incluta est vel magis Palmis). כן מופיעים על המטבעות: חזיתו של בית-המקדש, שהיתה כוונה לחזור ולבנותו; חצוצרות מהמקדש, שדומות להן מצוירות גם על התבליט של כלי-המקדש שבקשת-טיטוס; כלי-נגינה; וכדים, ששימשו לעבודת-המקדש.

עיבודם וסגנונם של המטבעות שנטבעו בשתי המרידות מעידים על דרגת-ביצוע גבוהה למדי: הסמלים טבועים בתבליט גבוה, והם מופיעים, בדרך-כלל, במרכזו של המטבע; לעתים עוטרות כתובות את הדגם מסביב, ויש שהן מופיעות באופן סימטרי משני עברי הדגם. קצות האותיות מסתיימים בנקודות בצורת פנינה או חודו של מסמר<sup>1</sup>. מותר אפוא לקבוע, שסגנונם של מטבעות המרידות מקורי הוא.

L. Kadman, The Coins of the Jewish War, *Corpus Nummorum*, 1  
*Palaestinensium*, III, Jerusalem 1960, pp. 66–67

שפות מטבעות־הכסף שנטבעו בשתי מרידות אלו מעובדות בצורה מיוחדת על־ידי הקשות בפטיש.

הציורים של הפירות, הדקלים, ענפי הדקל והגפן, הגביע, הכדים וכלי־הנגינה שעל אותם מטבעות הוא נאטוראליסטי ופלאסטי, ואף חזית־המקדש מצוירת באורח ריאליסטי. העיבוד מעיד, כאמור, על רמה אמנותית גבוהה למדי.

הממונים על טביעת המטבעות של שתי המרידות נמנעו, כמובן, מלהיזקק לסמלים נכריים. ויש לזכור, שמטבעות מרד בר־כוכבא נטבעו, רובם ככולם, על גבי מטבעות רומיים, ובעיקר על המטבעות בפרובינציות ובערי ארץ־ישראל. לעתים אפשר להבחין עדיין מתחת לכתובות ולסמלים של מטבעות בר־כוכבא<sup>2</sup> בשרידי הכתובות הנכריות — ובכללן כתובות של מטבעות נכריים שנטבעו בארץ<sup>3</sup> — או בדמויותיהם של קיסרים רומיים<sup>4</sup>.

בשנת 586 לפסה"נ, שבה חרב בית ראשון, עדיין היה ענף טביעת המטבעות בעולם בראשית התפתחותו. לחשמונאים לא היתה, בעצם, כל מסורת בתחום זה שעה שחזרו והקימו מדינה יהודית עומדת ברשות עצמה. לרשות מושליהם לא עמדו חורטי חותמות־טביעה כמו ביוון, באיים האגיאיים, ברומא ובארצות הקרובות לה, בסוריה הסלבקית ובמצרים התלמיית. ומעניין לציין, שלמרות זעירות מטבעותיהם, שקטרם הממוצע מגיע ל־13 מ"מ, ולמרות פשטותם וחוסר הגיוון שבדגמים שלהם — מעידות הכתובות שעל המטבעות על כושר טכני מעולה של חורטי חותמות־הטביעה, שכן עלה בידיהם לחרוט על שטח זעיר זה כתובת המשתרעת, בדרך־כלל, על ארבע עד חמש, ולפרקים אף על שש, שורות. נוסח הכתובת הוא, כידוע: "יהוחנן (וכן: יהודה, יהונתן) הכהן הגדול וחבר היהודים". לעתים רחוקות מצויה הכתובת "יהוחנן הכהן הגדול ראש חבר היהודים". כתובות אלו מכילות עד עשרים ושש אותיות, והן מוקפות זר של ענפיות<sup>5</sup>. לפעמים אפשר לקרוא את הכתובת רק בעזרת זכוכית מגדלת.

2. א. רייפנברג, מטבעות היהודים, ירושלים 1947, עמ' 60, מס' 200.
3. באוסף של הד"ר מ. פלש נמצא מטבע מימי מרד בר־כוכבא, שבו ניכרים בבירור שרידים של שם העיר עזה ושל סמל העיר. על כך הודיעני בטובו מר א. קינדלר.
4. באספו של מחבר מאמר זה שמור מטבע של בר־כוכבא, שעליו נראה יפה פרוטומי של הדריאנוס קיסר.

G. F. Hill, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, 5

השפעת המטבעות היווניים והרומיים על המטבעות היהודיים הקדומים

מתוך הישג טכני זה ניתן להסיק, שבתקופת החשמונאים עוד היתה קיימת מסורת חיה של חריטת חותמות עבריות, שראשיתה נעוצה, לפחות, במאה הח' או הט' לפסה"נ.<sup>6</sup>

בארץ נתגלה מספר ניכר של חותמות זעירות, שיש להן צורה של חצי כדור, וכן חותמות שטוחות, בעלות צורה עגולה או סגלגלה. הן עשויות אבן יקרה-למחצה — כגון: שוהם; אחלמה (אמתיסט); שבו (אגסט); הימטיט; או אף אבן-גיר קשה, המצויה בשפע בארץ — והשתמשו בהן לשם חתימה על תעודות ומכתבים.<sup>7</sup> החותמות נזכרות לעתים קרובות במקרא.<sup>8</sup>

החשמונאים טבעו רק פרוטות-ארד, לפי דוגמת הפרוטות הזעירות של הסלבקים.<sup>9</sup> רק מתתיה אנטיגונוס, אחרון החשמונאים, טבע גם שתי דינומי-נאציות יותר גדולות של מטבעות-ארד.<sup>10</sup>

עיבודם של מטבעות החשמונאים, שקטרום נע בין 10 מ"מ ל-17 מ"מ, אינו משובח. הם עגולים או סגלגלים. לעתים לא נקטעו בהם קצות האסימונים לאחר היציקה. שיעור הנחושת שבהם נע בין 68.3% ל-82%.<sup>11</sup> יש שהדגם נטבע "מחוץ לאסימון". סגנונם של מטבעות אלה הוא פרימיטיבי מאוד, ואף אינה מורגשת בהם כל דאגה לצורה אחידה של הכתובת. לעתים קרובות הנוסח שלה משובש, ואף צורת האותיות מגושמת. לפעמים מופיעה אות אחת בצורות שונות על אותו מטבע עצמו. החשמונאים טבעו את מטבעותיהם במשך קרוב למאה שנה, ואף-על-פי-כן אין להכיר בהם כל התקדמות בדרגתם האמנותית מתחילת התקופה ועד סופה. מספר הסמלים המופיע על מטבעות החשמונאים הוא מועט. הדגם השכיח ביותר הוא זוג קרני-שפע, שביניהן בא פרח-הפרג, המופיע, בדרך-כלל, בצד השני של המטבעות.

*Palestine*, London 1914, pp. 188–207; Pl. XX–XXI

6. A. Reifenberg, *Ancient Hebrew Seals*, London 1950, pp. 9–10.

7. בשנת 1960 נמצאו במערת-האיגרות שבמדבר יהודה, לא הרחק מעין-גדי, איגרות של בריכוכבא, כתובות על גומא. האיגרות היו מאוגדות בסרט דק, שאליו היתה קשורה חותמת-טין קטנה. ידיעה זו נמסרה לי על-ידי הפרופ' י. ידין.

8. א. רייפנברג, חותמות (למעלה, הערה 6), עמ' 10–11.

9. A. Kindler, *The Dating and Meaning of Ancient Jewish Coins and Symbols*, *Publications of the Israel Numismatic Society*, Jerusalem 1958,

p. 12, n. 6

10. ג. פ. היל (למעלה, הערה 5), עמ' 212–218.

11. A. Reifenberg, *ZDPV*, 1927, S. 175 ff.

מסתבר, שסמל זה הושאל מהסלבים. העוגן והפרח שעל מטבעותיו של אלכסנדר ינאי דומים מאוד לדגמים על סוג מסוים של מטבעות-ארד, שנטבעו, כנראה, בירושלים על-ידי אנטיוכוס השביעי<sup>12</sup>. גלגל-השמש, המצויר על מטבעותיו של ינאי, מצוי על מטבעות שנטבעו במאקדוניה ובתראקיה<sup>13</sup>.

מתתיה אנטיוגנוס היה הראשון שטבע סמלים יהודיים מקוריים וטיפוסיים על מטבעותיו<sup>14</sup>: (א) המנורה בת שבעת הקנים, שהיא הסמל היהודי בה"א הידיעה, המופיע, כידוע, תכופות בתקופה יותר מאוחרת כקישוט בבתי-כנסת, רצפות-פסיפס, נרות-שמן, כלי-זכוכית וכן בקברים<sup>15</sup>; (ב) אשכול-ענבים, כסמל של פוריות הארץ<sup>16</sup>, המופיע לאחר-מכן על מטבעות ברי-כוכבא, מצבות-קברים, סארקופאגים, בניינים יהודיים ציבוריים ופרטיים, נרות-שמן וכלי-זכוכית.

בניגוד למטבעות-החשמונאים, ניכרת באלה של בית-הורדוס השפעת המטבעות שנטבעו בערי סוריה וארץ-ישראל שהיו כפופות לרומא. הם שונים בתכלית מן המטבעות שנטבעו על-ידי השלטון הרומי המרכזי, או על-ידי הפרובינציות. עיבודם של המטבעות, פרט למעט יוצאים מן הכלל, הוא בינוני. אסימון-המטבע היה, בדרך-כלל, עגול, ולפרקים — סגלגל או פצור. גם עביים של המטבעות אינו שווה. לא בכל המקרים הוסרו לשונות-היציקה באסימונים. יש שהדגמים והכתובות מופיעים מחוץ לאסימון. יוצאים מן הכלל הם מטבעותיו של אגריפס הראשון, שהותקנו בצורה משובחה יחסית<sup>17</sup>. סגנונם של מטבעות רבים שנטבעו על-ידי הורדוס המלך וכן של כל

A. Rogers, *A Handy Guide to Jewish Coins*, London 1914, Pl. I, 12  
No. 8

F. W. Madden, *Coins of the Jews*, Boston 1881, p. 90 13

14. א. רייפנברג, מטבעות היהודים, עמ' 17, 23; לוה ג, מס' 23—24.

E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, 15  
New York 1952, III, Nos. 56, 58, 335—352, 391, 443, 545, 615, 639, 651

P. Romanoff, *Jewish Symbols on Ancient Jewish Coins*, Philadel- 16  
phia 1944, p. 44, Pl. 2, Nos. 20—25; E. R. Goodenough, *op. cit.* (supra,  
n. 15), Nos. 250, 322—326, 386, 528

J. Meyshan, Recent Studies and Discoveries of Ancient Jewish and 17  
Syrian Coins, *Publications of the Israel Numismatic Society*, Jerusalem  
1954, pp. 56—57

השפעת המטבעות היווניים והרומיים על המטבעות היהודיים הקדומים

המטבעות שנטבעו על-ידי אנטיוס בנו<sup>18</sup> הוא פרימיטיבי למדי, וניכרים בהם פרטים בארבראיים. לעומת זה מורגשת התקדמות אמנותית מסוימת במטבעות ארכילאוס, פיליפוס השני ואגריפס השני<sup>19</sup>.

הסמלים שעל מטבעות הורדוס, ארכילאוס ואנטיוס הם בעלי צביון ניי-טראלי, שכן הותקנו מתוך כוונה שלא לפגוע ברגשות הנתינים היהודיים. יוצאים מכלל זה הם המטבעות שנטבעו על-ידי פיליפוס השני, בנו של הורדוס: בצדם האחד מופיעות דמויותיהם של הקיסרים אוגוסטוס וטיבריוס, ואילו בצדם האחר נראה המקדש האלילי שנתייחד לפולחנו של אוגוסטוס בעיר פאניאס. פיליפוס היה יכול להרשות לעצמו טביעת דגמים אלה על מטבעותיו, הואיל ורק יהודים מועטים חיו בתחום שלטונו<sup>20</sup>.

על כל מטבעות אגריפס האב ובנו מופיעים סמלים אליליים. יוצאת מכלל זה הפרוטה שטבע אותה אגריפס האב בירושלים<sup>21</sup> (כל שאר מטבעותיו נטבעו מחוצה לה). על פני המטבע מופיע סוכך, ובצדו השני — שלוש שיבלי שעורה. מחברו של מאמר זה הוכיח, שעל פני המטבע מופיע אפריון מלכותי, בדומה לזה של מלכי פרס; ומסתבר, שסוכך זה מסמל את מעלתו המלכותית של אגריפס<sup>22</sup>.

הסמלים האליליים המופיעים בצדם השני של מטבעות אלה — כגון: האלות טיכה וניקה, מזבחות, מקדשים עם דמויות של אלים ושל בני-אדם, אלות-ערים וכן מרכבה רתומה לארבעה סוסים — שאולים כולם ממטבעות רומיים של אותה תקופה. על פני המטבעות מופיעות, כמעט דרך-קבע, דמויותיהם של הקיסרים הרומיים קאליגולה, קלאודיוס, נירון, אספסיאנוס, טיטוס ודומיטיאנוס. לדיוקנאות צורפו גם שמות הקיסרים ותאריהם<sup>23</sup>. על שלושה טיפוסים-מטבעות שנטבעו בשמו של אגריפס השני אנו מוצאים אפילו

18. א. רייפנברג, מטבעות היהודים, מס' 26—36, 45—52.

19. א. רייפנברג, שם, מס' 37—41; לוחות ו-ח.

E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, I<sup>4</sup>, Leipzig 1901, S. 425—428.

J. Meyshan, *The Periods of the Jerusalem Coinage*, *Numismatic Circular*, 1954, pp. 13—17, No. 62.

22. י. מישן, ידיעות, כב, עמ' 157—160; cf. E. Klimowski, *Recent Stud. Discov. on Ancient Jewish and Syrian Coins*, Jerusalem 1954, p. 92.

23. א. רייפנברג, מטבעות היהודים, לוחות ה-ה.

את האותיות SC, שהן ראשי-תיבות של Senatus Consultum (החלטת-סינאט).

לסוף נזכיר, שאגריפס האב ובנו טבעו את דמויותיהם על כמה מטבעות, והיה זה חידוש בנומיסמאטיקה היהודית. כך נהגו גם הורדוס מלך כאלקיס, אחיו של אגריפס הראשון, ובנו אריסטובולוס. בצדו השני של אחד ממטבעות-הפורטרט של אריסטובולוס מופיעה דמותה של שלומית אשתו, הנזכרת בברית החדשה<sup>24</sup>. כל האישים הנ"ל היו מצאצאי מרים החשמונאית, נכדתו של הורקנוס השני<sup>25</sup>. סגנון דמויותיהם דומה לזה של דמויות הקיסרים הרומיים, המופיעות על מטבעות ערי ארץ-ישראל מאותו פרק-זמן. ציוריהם היו ריאליסטיים ואף נאטוראליסטיים, שלא כדמויות שעל מטבעות אלכסנדר הגדול ומלכים רבים מבית-סלבקוס ומבית-תלמי, שיש בהן משום אידיאלי-זאציה.

בניגוד למנהגם של שאר העמים בימי-קדם, שעיצבו דמויות של אישים דגולים בתמונות או בפסלים, אין זכר לכך באמנות היהודית של ימי הבית השני. תופעה זו היא תוצאת האיסור שבדברה השנייה.

בתקופה הנדונה נתקלים אנו לעתים קרובות בעיטורים עשירים על סאר-קופאגים, גלוסקמאות<sup>26</sup> ובניינים ציבוריים ופרטיים יהודיים. עיטורים אלה שאולים, בדרך-כלל, מעולם הצומת. מבחינה זו ראויים לציון מיוחד קבריי-המלכים<sup>27</sup> וקבריי-הסנהדרין<sup>28</sup> בירושלים.

מהמאה הג' לספה"נ ואילך, ובעיקר במאה הו', חלה ליבראליזאציה מסוימת בתחום זה. בתקופה זו מופיעים באמנות היהודית בארץ ובגולה ציורים רבים של בני-אדם ושל בעלי-חיים, כמו, למשל, הציורים בבית-הכנסת של דורא-אברופוס (המאה הג' לספה"נ), שנושאייהם שאובים מן ההיסטוריה המקראית

24. J. Meyshan, Eine unbekannte Porträtmünze des Königs Agrippa II, *Schweizer Münzblätter*, 1961, S. 32–34, No. 42; א. רייפנברג, מטבעות היהודים, עמ' 20, 23–26; לוחות ה-ו.

25. A. H. M. Jones, *The Herods of Judaea*, Oxford 1938, 25 (לוח גיניאולוגי של בית-הורדוס).

26. א. ה. גודיאנאף, שם, מס' 109–250.

27. מ. כהן, קברי המלכים, תל-אביב 1947, לוחות ז-יא.

28. C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, II, Leipzig 1935, Pls. 28, 29, 66, Nos. 65, 66.

השפעת המטבעות היווניים והרומיים על המטבעות היהודיים הקדומים  
ושבהם מופיעות דמויותיהם של משה, יהושע, דויד המלך המנגן בכינור  
וכיוצא באלה<sup>29</sup>.  
בבתי־הכנסת המרובים מהמאות ה'ו' וה' שנתגלו בארץ־ישראל — כגון:  
בנערן, בגרש שבעבר־הירדן ובבית־אלפא — מוצאים אנו ציורים של בני־  
אדם ושל בעלי־חיים על רצפות־הפסיפס<sup>30</sup>. בבית־שערים נתגלו למעלה  
מ־130 סארקופאגים עשויים אבן מהמאות ה'ג' והד', שכמה מהם מעוטרים  
בתבליטי חיות ובני־אדם<sup>31</sup>.  
מתוך האמור למעלה יוצא, שלציורי דמויותיהם של מלכים יהודיים שעל  
מטבעות בית־הורדוס נודעת חשיבות מרובה באיקונוגראפיה היהודית של  
המאה הראשונה לספה"נ.

29. א. ל. סוקניק, בית־הכנסת בדורא־אברופוס וציוריו, ירושלים 1947, עמ' 6.  
30. E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934; א. ל. סוקניק, בית־הכנסת העתיק בבית־אלפא, ירושלים 1932.  
31. נ. אביגד, חפירות בית־שערים, ארץ־ישראל, ה, עמ' 175—188; לוחות יג, טו—כ.